

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Doktori Iskola

Zóka Péter

**A „nemzeti filozófiai” tradíció Alexander Bernát életművében:
A modern nacionalizmuselméletek és az újkori nyugat-európai
bölcselet tükrében**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Somos Róbert, DSc
egyetemi tanár

Pécs, 2014

I. Bevezető

A magyar filozófiatörténeti kutatások az elmúlt két évtizedben szerencsére újból erőre kaptak. Öröndetes tény, hogy az Akadémia is támogatja ezeket a kezdeményezéseket. Új monográfiák, igényes tanulmányok, cikkek születnek egyre nagyobb számban a témával kapcsolatban. Lassan kezd háttérbe szorulni az a szakmai berkekben eddig uralkodónak számító nézet, miszerint a magyar filozófia történetével foglalkozni nem túlságosan divatos és főképp nem előnyös dolog. Mára világossá vált, hogy műveléséhez elengedhetetlenül szükséges az idegen nyelvek ismerete, elsősorban a németé, de az angolé, a franciáé, sőt az olaszé is, és az is hasznos, ha a témával foglalkozó szakember a filozófián kívül valamely más diszciplína szemszögéből is képes vizsgálni kutatási tárgyát. Egyre több kutató számára válik nyilvánvalóvá az a tény, hogy a magyar filozófiatörténet arcképcsarnoka tele van olyanokkal, akiknek munkássága korántsem csak a filozófiai diszciplína belügye, hanem számos más tudományterület, így a történettudomány, irodalomtudomány, esztétika, teológia és számos egyéb terület közös szellemi hagyatéka.

Ezt a szellemi hagyatékot föltárni, ápolni, gondozni és továbbadni a kutatók közös felelőssége. Ebből a közös felelősségből szeretném én is kivenni a részemet esendő munkámmal, melyben nemzet és bölcsélet találkozási pontjait vizsgálom Alexander Bernát munkásságában, tekintetbe véve a modern nacionalizmuselméleteket, valamint az újkori német, francia és a magyar filozófiai hagyomány tematikailag kapcsolódó vonatkozásait is. Ebben a dolgozatban valódi újdonságot a téma modern nacionalizmuselméleti hátterének néhány jelentős szerző munkásságán keresztüli megrajzolása, illetve ezen elméletek kritikai elemzése, az újkori francia tradíció fölvázolása, az alexanderi „nemzeti szellem” és „néplélek” fogalmai körül kialakult félreértések tisztázása, Robert Zimmermann Alexanderre gyakorolt hatásának vizsgálata, az Alexander-Böhm vita új szempontú megvilágítása, valamint a politika szerepének az alexanderi életműben való újraértelmezése jelent.

Értekezésem konkrét tárgya felé távolabbról közelítek, tematikailag mintegy tölcészerűen szűkítve vizsgálódásaim körét az alexanderi „nemzeti szellem” és „néplélek” fogalmai közötti különbségek tárgyalásáig, majd ezt követően szintén a fent említett módon néhány lépéssel távolabbról tekintek az alexanderi életműre. Kérdésfelvetéseimet általában az egyes fejezetek bevezetői tartalmazzák. A kérdések megválaszolásakor alkalmazott módszereim a filozófiatudomány hagyományos, komparatív és logikai alapú fogalomelemző módszerei mellett a történettudomány tradicionális eszköztárát is felölelik.

II. Célkitűzések, kutatási előzmények és a problémák kontextusa

Még egyetemista éveim hajnalán szembesültem a ténnyel, hogy létezik valami, amit magyar filozófiai hagyománynak lehet nevezni. Korábban úgy gondoltam, hogy egy-két közismert szerzőtől eltekintve, mint például Lukács György vagy Hamvas Béla, egyáltalán nincsenek is számba vehető magyar bölcselek. Ekkor fogalmazódott meg bennem a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy még a hazai filozófiával foglalkozó szűkebb szakmai közeg is alig vesz tudomást saját múltjáról, gyökereiről. Elhatároztam, hogy kutatási témául választom ezt a méltatlanul elhanyagolt tudományterületet. Ennek már több mint tíz esztendeje. Az elmúlt évek során számos tudományos közleményem, tanulmányom, cikkem látott napvilágot a témában, és részt vettem jó néhány tudományos konferencián is, melyeken jórészt Alexander Bernát bölcseletének valamely aspektusát állítottam vizsgálódásaim homlokterébe.

Úgy gondolom, hogy a „nemzeti filozófia” kérdésének vizsgálatát, a téma igen erős nacionalizmustörténeti beágyazottsága folytán, mindenképpen érdemes egy olyan aktuális és modern nacionalizmuselméleti háttér megrajzolásával kezdeni, amelynek előterében a „nemzeti tudományok” egész problematikája jobban érthetővé és értelmezhetővé válik az olvasó számára. Éppen ezért munkám **első fejezetében** néhány, az egész világon nagy népszerűségnek örvendő modern szerző: Benedict Anderson, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm valamint Anthony D. Smith elméleteit teszem kritikai vizsgálódás tárgyává. A fejezet írása során nem azt a célt tartottam szem előtt, hogy napjaink nacionalizmustörténeti irodalmának teljes vertikumát bemutassam, pusztán arra törekedtem, hogy néhány olyan neves szerző elméletét tegyem kritikai vizsgálódás tárgyává, akik az elmúlt két-három évtized alatt mondhatni klasszikusaivá váltak a nacionalizmustörténeti irodalomnak. Az említett szerzők kiválasztása a vonatkozó modern szakirodalom tengeréből nem teljesen önkényes, ugyanis mindegyikük olyan elméleti modellt dolgozott ki vagy fejlesztett tovább a nacionalizmus kialakulására, térhódítására vonatkozólag, amelyhez napjainkban is rengeteg szerző kapcsolódik és nyúl vissza világszerte. Smith „etnoszimbolista” elméletének beemelésevel arra igyekszek rávilágítani, hogy a nagy tekintélyű, modern és aktuális nacionalizmustörténeti szerzők között is akadnak olyanok, még ha csekély számban is, akik Alexanderhez hasonló szellemben fejtik ki nézeteiket.

Munkám **második fejezetének** fő célkitűzése, hogy a filozófiatudományban talán kissé szokatlan - ám más tudományterületeken, például az irodalomtudomány terén bevett - módon, egy kortárs magyar filozófiatörténész, Perecz László monografikus igényű *„Nemzet, filozófia, nemzeti filozófia”* című kötetét, mint a magyar „nemzeti filozófiai” hagyomány

összefoglalásának kortárs kísérletét értelmezze és elemzze recenzió jelleggel, erősen kritikai attitűd mellett. E fejezetben igyekszem kidomborítani a 2008-ban megjelent, MTA doktori értekezésésként elfogadott és sikeresen megvédett munka főbb érényeit, de rámutatok általam vélt hiányosságaira is. Dolgozatom további fejezeteiben pedig egyebek mellett megkísérlem korrigálni e jelentősnek mondható, hiánypótló munkában a vélelmezett tévedések egy részét is.

A **harmadik fejezet** alapvető célja, hogy a modern nacionalizmustörténeti- és kortárs hazai filozófiatörténeti kitekintést követően, tekintetemet immár az újkori német és francia filozófia néhány klasszikusa felé fordítva, fölvázolhassam nemzet, állam, nyelv és filozófia fogalmainak esetenkénti összekapcsolódását, érintkezését bölcséletünkben. Ebben a fejezetben sem törekszem, nem is törekedhetek kimerítő teljességre. Céлом csupán egy olyan filozófiatörténeti vázlat megrajzolása, mely egyértelműen rámutat arra, hogy a nemzetkarakterológia gondolkörének és a szubsztantív értelemben veendő nemzeti tartalmú gondolkodás ábrándjának azért vannak bizonyos filozófiatörténeti előképei, amelyekhez a magyar „nemzeti filozófia” tradíciójának számos szereplője is előszeretettel nyúlt vissza. A német minta felvázolása során Percz László nyomdokain haladva tekintek a német bölcsélet XVII. század végétől a XX. század elejéig terjedő történetére Leibniztől, Kanton, Herderen és Fichtén át Wilhelm Wundtig. A francia tradíció fölvázolása során, mely munkám számos újdonsága közül az egyiknek tekinthető, ugyanezt az időszakot tekintem át a fent megfogalmazott szellemben Montesquieu-től Rousseau-n és az „Enciklopédisták” törekvésein keresztül Renan és Taine Alexanderre gyakorolt hatásainak vizsgálatáig.

Munkám **következő nagyobb egységében**, tematikailag egyre szűkítve vizsgálódásaim körét, már kifejezetten a magyar „nemzeti filozófiai” hagyomány áttekintését tűzöm ki célként Apáczai Csere János 1653-ban Utrechtben megjelent *„Magyar Encyclopaediájától”* az alkat-diskurzus lezárulását jelentő Bibó István munkásságáig, tehát a XX. század derekáig. A fejezetben, mely elsősorban az ismert szakirodalom egyfajta kritikai szellemű összefoglalásán alapul, külön kitérek a XVIII-XIX. század fordulóján kibontakozó Kant- és Hegel-viták kapcsán Budai Ferenc hírhedt antikantiánus *„Rostájára”*, a reformkor „egyezményes” törekvéseire: Szontagh Gusztáv és Hetényi János munkásságára, a XIX-XX. század fordulóján éles vitákat folytató Böhm Károly és Alexander Bernát gondolataira, valamint a két világháború közötti nemzetkarakterológiai vonatkozású szerzők közül Prohászka Lajos és Karácsony Sándor jelentős munkáira is.

Az **ötödik nagyobb tematikai egység** célja az Alexander 1893-ban megjelent akadémiai székfoglalójának tengelyét képező fogalom pár, a „nemzeti szellem”, illetve a

„néplélek” fogalmainak filozófiai- és történeti szempontú elemzése, összehasonlítása. Vizsgálódásaim során igyekszek rámutatni azokra a hiányosságokra, logikai inkonzisztenciákra is, amelyek első olvasatra talán nem válnak nyilvánvalóvá a téma iránt érdeklődő olvasó számára.

Ismeretes, hogy Alexander tizennyolc esztendőes ifjúként, 1868-tól több mint hat éven át folytatott külföldi egyetemi tanulmányokat. Ez idő alatt a kor legnevesebb tudósegényiségeitől volt alkalma elsajátítani nem csupán az akkor aktuálisnak számító bölcseleti irányokat, de a legkorszerűbb természettudományos ismereteket is. Az említett tudós-tanárok között voltak olyanok, akik egy életre meghatározták Alexander gondolkodását, filozófiai érdeklődését és világszemléletét is. Közülük az első, s talán a legjelentősebb hatást kifejtő is Robert Zimmermann bécsi filozófiaprofesszor volt, akinek munkásságával és Alexanderrel való kapcsolatával értekezésem **hatodik fejezetében** foglalkozok. Zimmermann Alexanderre gyakorolt hatásának vizsgálata szintén munkám újdonságai közé tartozik, hiszen a fellelhető szakirodalomban aligha találunk egy-egy odavetett félmondatnál több utalást a témára vonatkozólag. Egyébiránt Robert Zimmermann professzor életútjának és munkásságának kompakt felvázolására magyar nyelven szintén elsőként teszek kísérletet.

Értekezésem **hetedik fejezetében** a XIX-XX. század fordulójának egy ismert hazai bölcseleti diskurzusát, az úgynevezett Alexander-Böhm vitát állítom vizsgálódásaim homlokterébe azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kísérletet tegyek ennek a vitának egy, a fellelhető szakirodalomban olvashatóknál adekvátabb bemutatására. Összehasonlítva a polémia szereplőinek társadalmi háttérét, életpályáját, filozófiai rendszerekhez és a „nemzeti filozófiához” való viszonyulását, valamint politikai beállítottságát, magát az egész diskurzust két némileg eltérő „nemzetfölfogás” vitájaként értelmezem.

Dolgozatom zárásaként Somos Róbert nyomán kísérletet teszek a politikum szerepének Alexander életművében való értékelésére, néhol pontosítva, kiegészítve, esetenként cáfolva Somos Alexanderre vonatkozó megállapításait. Elemzéseim kiinduló pontjaiul Alexander két írása: „*A politikai rajz*” című karcolat, valamint az „*Eötvös József gondolatai*” című tanulmány szolgáltak. Konklúziómban egyebek mellett arra kívánok rámutatni, hogy míg Alexander politikai világnézeti háttére inkább a nemzeti liberalizmussal mutat rokon vonásokat, addig Eötvös gondolatvilágára vonatkozólag megállja a helyét a Somos által is említett konzervatív liberalizmus minősítés.

III. Az értekezés főbb tézispontjai

1. Anthony D. Smith modern „etnoszimbolista” elmélete számos tekintetben rokonítható Alexander Bernát részben XIX. századi nemzetfelfogásával.

Anthony D. Smith 1986-ban megjelent *„The Ethnic Origins of Nations”*¹ című munkájában fejti ki saját maga által „etnoszimbolistának” nevezett elméletét. Smith voltaképpen három nagy kérdésre keresi a választ korszakos jelentőségű művében.² Ezen alapkérdések közül az első voltaképpen az, hogy absztrakció-e a nemzet. Smith a tisztán konstrukciós elméletekkel szemben a nemzet „valódisága” mellett érvel. Részben osztja a primordialsita szerzők véleményét, miszerint a nemzet valódi tömegekre támaszkodó alapokkal bír, és a „rokonság” összetartó érzésében gyökerezik. Smith az etnikai hovatartozás természetes jellegét hangsúlyozza.

A második fontos kérdés, melyre megkísérel kielégítő választ találni, hogy a nemzet alapvető tartozéka volt-e a premodern világnak is. Az európai nemzetek kialakulása Smith véleménye szerint már a középkorban elkezdődött, de néhány nemzet esetében már az ókorban kimutatható az az „etnikai mag”, melyből a modern nemzet intézménye kifejlődött. A XIX-XX. század fordulóján általánossá vált a művelt társadalmi elit körében a nemzetek időtlenségének gondolata. Smith azonban, Alexander Bernáthoz hasonlóan, a nemzetet nem örökkévalónak, hanem formálható entitásnak tekinti, melyben az emberi akaratnak döntő szerep jut.

A harmadik nagy kérdés, melyre Smith egyértelmű feleletet kíván adni, hogy a nemzet elsősorban politikai- vagy kulturális entitásként értelmezhető. Mivel léteznek tisztán és kifejezetten kulturális irányultságú nacionalizmusok, ellentétben a pusztán politikai irányultságúakkal, Smith a nemzetet, mint kulturális entitást értelmezi.

A fenti kérdésfelvetések és a rájuk adott smithi válaszok számos ponton egybeesnek Alexander nemzetről vallott felfogásával, akit véleményem szerint a vele foglalkozó szakirodalom tévesen sorol a XIX. századi „perennialista” felfogást képviselő szerzők közé.

¹ SMITH 1986

² SMITH 1986. 6-21.

2. Nemzet és filozófia bizonyos összekapcsolódásai kimutathatóak az újkori francia bölcsélet történetében is.

Ismert tény, hogy a magyar filozófia intézményesülése a kiegyezés után, a társadalmi- és kulturális élet számos más szférájához hasonlóan, nyugati minták követése révén játszódott le. A modernkori magyar bölcsélet német orientációja a ma föllelhető szakirodalomban többé-kevésbé ismert és viszonylag jól dokumentált. Sokkal kevesebb szó esik azonban a francia filozófusok által indukált hazai szellemi hatásokról, noha a magyar filozófia már a kezdetektől fogva, erős szálakkal kötődött a francia bölcsülethez. Gondoljunk csak Apáczai Csere János „*Magyar Encyclopaediá*”-jára, amely egyebek mellett XVII. századi hazai Descartes-recepciónak is tekinthető.³

Igyekszem kimutatni az alexanderi történetfilozófia gerincét képező nemzeti gondolkör és a filozófia kapcsolódási pontjait a francia bölcsélet történetében a XIX-XX. század fordulójáig, Alexander koráig. A filozófiatörténet azon szereplőire koncentrálok, akik valamilyen módon hatást gyakoroltak a magyar nemzeti filozófia erőterében alkotó bölcselőkre, így Alexander Bernátra is. Nem törekszik, terjedelme okán nem is törekedhet kimerítő teljességre, csupán azt a célt szolgálja, hogy felidézve a francia filozófia néhány jeles teljesítményét, megvilágítsa nemzet és filozófia fogalmainak találkozási pontjait, elősegítve ezzel a „nemzeti filozófiai” hagyomány jobb megértését, így Alexander ilyen irányú munkáinak, gondolatvilágának a fellelhető szakirodalomban olvashatóknál helyesebb interpretációját.⁴ A tárgyalt szerzők: Montesquieu, Rousseau, az „Enciklopédisták”, Renan és Taine.

3. Robert Zimmermann, Renan valamint Taine nagymértékben befolyásolták Alexander Bernát gondolkodását.

Alexander 1868-tól több mint hat éven át, Nyugat-Európa legnevesebb egyetemein folytatott tanulmányai során Bécs, Berlin, Göttingen és Lipcse után Párizsban és Londonban is megfordult.⁵ Ennek a hosszú fizikai és szellemi utazásnak az első állomása természetesen Bécs, ahol Alexander filozófiaprofesszora Robert Zimmermann volt. Erről az időszakról

³ A magyar filozófia kialakulásáról bővebben lásd: MÉSZÁROS 2000; valamint MESTER-PERERCZ 2004.

⁴ PERECZ 2002. 1242-1251. - a szerző helyesen mutat rá Alexander gondolatvilágának német orientációjára, ám a francia kapcsolatokat egyáltalán nem teszi vizsgálat tárgyává.

⁵ Alexander életútjáról és munkásságáról rövid áttekintést nyújt: GÁBOR 1986.

legbővebben Alexander Horváth Cyrillhez írt ifjúkori leveleiből tájékozódhatunk.⁶ Ezekből a levelekből kitűnik, hogy Alexander rendkívül nagyra tartotta Zimmermann-t. Állítása szerint rendkívül sokat tanult tőle, a rendkívül merész röptű, kritikus szellemtől, aki legalább olyan mély benyomást tett rá, mint Riedl Szende a középiskolai években. Alexander megemlékezik Zimmermann következetes herbartianizmusáról is, melynek következtében Herbart metafizikáját élete végéig a „legmesterkétebb és legszürkébb” alkotásnak tartotta. Alexander nem csupán etikai, esztétikai előadásait látogatta, de olvasta Zimmermann összes jelentősebb munkáját is. A rendkívüli előadásoknál azonban még nagyobb hatást gyakoroltak Alexanderre a szemináriumok. Ezeken az alkalmakon a hallgatók tartottak fölolvadásokat Zimmermann koordinálása mellett. Nem merül ki azonban ennyiben mester és tanítvány viszonya.⁷ Nem pusztán arról van szó, hogy Robert Zimmermann Alexander Bernát életének egyik fontos szereplője. Kettejük kapcsolata mély nyomot hagyott Alexander gondolatvilágában, egész későbbi életére rányomta bélyegét a Zimmermann-tól kapott szellemi útravaló. Ez pedig nem volt más, mint egyfajta, alapvetően esztétikai beállítottság a világgal szemben.

Párizsban a modern francia bölcselet olyan klasszikusai, mint Taine vagy Renan szintén személyesen is nagy hatást gyakoroltak Alexander gondolkodására. A híres XIX. századi francia író, orientalistát és vallástörténészt, Joseph Ernest Renant Alexander személyesen is ismerte és hallgatta 1873 telén Párizsban. Neve nem csupán a *Bánóczi-Emlékkönyvben* és Szemere Samunál, de Alexander Taine-ről írott akadémiai emlékbeszédében is előkerül. Renan történetfilozófiai koncepciójában, az ókori Rómától jelenének Franciaországáig terjedő elemzések után, a nemzeti lét végességének gondolata nyilvánul meg. Ugyanez a végkövetkeztetés jelenik meg Alexander filozófiájában is. Renan úgy véli ugyanakkor, hogy *„különféle, gyakorta ellentétes képességeikkel a nemzetek a civilizáció közös művét szolgálják, mind hozzájárul egy-egy hanggal az emberiség nagy hangversenyéhez, mely végtére is a legmagasabb eszményi valóság, ahová sikerült fölemelkednünk.”*⁸

Ez a következtetés szintén teljes mértékben egybeesik Alexander mondanivalójával, aki szerint, amiben egy adott nemzeti szellem kimagasló, abban egyetemes érvényű is. Egy adott nemzeti szellemnek más nemzeti szellemekkel való érintkezése egyáltalán nem káros, sőt kíváncsi dolog. A különböző nemzeti szellemek ugyanis egyre újabb impulzusokat kapnak más kultúrákkal való érintkezésükkor, és egyedül ez a folyamatos pozitív értelmű

⁶ SZEMERE 1928.

⁷ SZEMERE 1969. 7-40.

⁸ RENAN 1995. 186.

megmérettetés, párbeszéd az, ami biztosítja az egyes nemzeti szellemek fennmaradását és fejlődését.

Alexandernak Taine-hez fűződő rendkívüli viszonyáról, szoros kapcsolatáról leginkább az MTA elhunyt tagjai fölött mondott emlékbeszédek-sorozat általa Taine halálának tízedik évfordulójára írt tanulmányából értesülhetünk,⁹ az alapos, kritikai szellemiségű, összehasonlító szövegelemzés módszere mellett. Alexander önmagát Taine személyes tanítványának, őt mesterének vallja emlékbeszédében, s arról értekezik, hogy a mesterek valódi hatásaira a tanítványok sokszor csak később, utólag visszatekintve eszmélnek rá. Bár Alexander személyesen csak művészettörténetet hallgatott Taine-nél 1873 telén, az École des beaux arts-ban, mégis töviről-hegyire ismerte Taine egész életművét és a vele való foglalkozás mélyen rányomta bélyegét nem csupán történetfilozófiájára, művészetről vallott fölfogására, de alapvető világszemléletére is. Nem csupán a történeti- és esztétikai beállítottság Alexander és Taine közös vonása, de az a fajta organikus társadalom- és történet szemlélet is, mely szerint „*semmi sem él és létezik elszigetelve ezen a világon*”.¹⁰ Az egyes társadalmi-, történeti-, sőt szellemi jelenségek élő organikus egységet képeznek, és nem vizsgálhatóak önmagukban. A sikeres vizsgálat módszere a végletekig atomizáló analízisből kinövő szintézisteremtés lehet. Ez az organikus szemlélet, a német vitalizmus, mely az Aristoteles gondolatát rehabilitáló Leibniz révén került vissza az újkori filozófiába a XVII. században, majd kiteljesedve Goethe munkásságában, átszűrve Spinoza panteizmusán és Hegel logikáján, alappillérvé válik Taine egész filozófiájának. Taine valódi értéke, eredetisége Alexander szerint nem az organizmus-tan kimondásában, hanem részletezésében és az irodalomra, művészetre, történelemre való konkrét alkalmazásában áll, valamint abban a tényben, hogy Taine magát a szellemi életet is konkrét organizmusként fogta föl, noha öelőtte csak a testet tekintették ilyennek.

4. Az alexanderi „nemzeti szellem” és „néplélek” fogalmi különbségeinek tisztázása, rámutatva a fogalomhasználat esetenkénti logikai inkonzisztenciájára.

Alexander a nemzeti szellem fogalmát egy helyütt úgy határozza meg, mint a közösség szellemi viszonyainak összességét, más helyütt pedig külön ráirányítja a figyelmünket arra, hogy egy közösség szellemi viszonyait fel lehet osztani relatíve maradandóbb, vagy rendkívül lassan változó, és relatíve gyorsabban módosuló szellemi viszonyokra, és a nemzeti szellem csupán ezen utóbbiaknak a foglalatja, míg az előbbieké maga a néplélek.

⁹ ALEXANDER 1903.

¹⁰ I. M. 4.

Ez egyben a legfontosabb különbség is Alexander szerint néplélek és nemzeti szellem között. A néplélek tehát azon maradandó szellemi viszonyok foglalatja, amelyek több ezer év alatt váltak egy közösségre jellemzővé, lakóhelyük éghajlata, talajviszonyai, egyszóval természeti környezetük, eredendően jellemző foglalkozásaik következtében. Ezen viszonyok az egyén életidejét figyelembe véve észrevehetetlenül lassan változnak csak. A néplélek milyensége, originális jellege legtisztább formájában a társadalom alsóbb, magas kultúra alatti rétegeiben tapasztalható leginkább. A néplélek tehát antropológiai egységbe kapcsolja egy nemzet társadalmának szakadozott szövetét. A nemzeti szellem ellenben egy sokkal lazább, kultúrtörténeti egységet jelent. A nemzeti szellem, noha a néplélek talaján nő fel és kapcsolatban áll vele, mégsem ugyanaz. Viszonyuk forma és tartalom viszonya. A néplélek az erő, a nemzeti szellem pedig ennek az erőnek a produktuma. A nemzeti szellem historikum, története van, korszakolható (van kialakulása, virágzása és bukása), nem halhatatlan, el lehet idegenedni tőle. Az, hogy egy nemzet szelleme milyen teljes fényében, a maga teljességében „nagy embereiben” mutatkozik meg. Ilyen „reprezentánsai” a saját nemzeti szellemüknek Giordano Bruno, Hume, Descartes, Kant.

5. A XIX-XX. század fordulójának egyik ismert hazai filozófiai diskurzusát, mely Alexander Bernát és Böhm Károly között zajlott, két eltérő „nemzetfelfogás” vitájaként értelmezem újra.

Bár Alexander és Böhm nemzetfogalma számos közös vonást mutat, megfigyelhető Böhmnél egyfajta determináltság, amely a dinamikusabb Alexander-féle fölfogásban nincsen meg. Alexander jóval nagyobb teret enged a változásnak, hisz mind a „néplélek” mind a „nemzeti szellem” temporális, változó természetű képződmények, még ha eltérő ütemben változnak is. Éppen ezért úgy gondolom, hogy jogosult Alexander nemzetfölfogását nyíltabbnak, Böhmét pedig zártabbnak minősíteni.

Szándékosan alkalmazom a „nyíltabb” illetve „zártabb” kifejezéseket, ha azonban így teszek, akkor meg kell, hogy magyarázzam, mihez képest zártabb vagy nyíltabb nemzetfogalmakról beszélek. Nos, nyilvánvalóan egymáshoz viszonyítom őket, hiszen a szigorú „nyílt” és „zárt” minősítések alkalmazását el kell kerülnem, különben azt sugallnám, hogy Alexander és Böhm nemzetfölfogása között pontosan olyan mély szakadék húzódik, mint korábban Márton István és Budai Ferenc fölfogása között, holott nyilvánvalóan nem ez a helyzet.

Nem értek egyet Bretter Zoltánnak azon elképzelésével, melyben az Alexander és Böhm közti vitát a XIX-XX. század fordulójának két szemben álló művelődéspolitikai

stratégiájaként értelmezi.¹¹ Somos Róbert a következő képpen fogalmaz a Bretter-tanulmányról: „Bretter Zoltán Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségesezményeit hasonlítja össze dolgozatában. A két filozófus véleményének eltérése lényegében abban foglalható össze, hogy míg Alexander a magyar bölcséleti kultúra kiformálásához nélkülözhetetlennek tartja fordításokat, addig Böhm nem, és ő inkább az eredeti filozófiai teljesítmény kívánalmát állítja előtérbe.”¹²

Úgy gondolom, hogy míg Bretter Zoltán túlságosan sokat, addig Somos Róbert túlságosan keveset állít az Alexander-Böhm vitára vonatkozólag. Igaz ugyan, hogy látszólag valóban az a leglényegesebb különbség kettejük között, hogy eltérően viszonyulnak a fordításokhoz, azonban ennél van egy jóval mélyebben gyökerező nézetkülönbség gondolkodásukban. Nevezetesen az, hogy Böhm a nemzet fogalmának egy Alexanderéhez képest zártabb fölfogását képviseli, ahogyan azt fentebb igyekeztem kimutatni. Én ebben a nemzethez való némileg eltérő viszonyulásban látom a kettejük közötti vita gyökerét.

6. Alexander Bernát politikai-világnézeti háttére – báró Eötvös József nézeteitől némileg eltérően – a nemzeti liberalizmussal mutat rokon vonásokat.

Mindezek után tekintetünket Alexander és Eötvös konkrét politikai világnézeti háttére felé fordítva, először is azt kell megállapítanunk, hogy miként viszonyult Alexander magához az 1848/49 -es forradalomhoz. Arra a tényre már fentebb utaltam, hogy Eötvös egyértelműen elutasította a forradalmi eseményeket, és az áhított polgári demokratikus átalakulási folyamatot békés eszközökkel, nem forradalmi úton tartotta megvalósítandónak. Alexander viszont a fentebb ismertetett szövegrészek alapján mintha egyenesen híve lenne a forradalomnak. A nemzeti függetlenségre, mint a politika egyik „örök etikai alapjára” hivatkozik, a jó politikai rajzoló szükséges kritériumai között a „jó hazafiság” követelményét is felsorolja, kitüntetett szerepet tulajdonít az 1840-es évek hazai reformpolitikai küzdelmeinek, a nemzeti létért folytatott küzdelmet szolgálatnak tekinti, a benne résztvevőket pedig „jórahaló magyar embereknek” tartja, de érdemes megemlíteni, hogy nemzetkarakterológiájában a magyarság szabadságszeretetére is hivatkozik. Természetesen ezen tények egyikére sem lehet döntő érvként tekinteni a kérdésben. Alexander expressis verbis sehol sem írja, hogy híve lenne a forradalmi eseményeknek. Bár ahogyan Gángó Gábor is megjegyzi a hazai Leibniz-recepciót tárgyaló tanulmányában: „A világháború

¹¹ BRETTTER 2004. 280-292.

¹² SOMOS 2005. 300.

*kitörésekor a budapesti filozófusok osztoztak az eufórikus korhangulatban [...]”*¹³, s ez alól Alexander sem képezett kivételt, a magam részéről mégis tartózkodnék attól, hogy Alexander főként propagandisztikus céllal íródott „első világháborús” írásai alapján alkosson véleményt a szerző politikai beállítottságára és meggyőződésére vonatkozólag.

A felsorolt tények alapján azonban a kutató joggal vonhatja le azt a következtetést, miszerint Alexander közjogi értelemben 1848-as nemzeti alapokon állt, hiszen még 1913-ban íródott munkája is számos olyan megjegyzést tartalmaz, ami ezt az ítéletet erősíti. Ha elfogadjuk ezt a következtetést, akkor azzal szembesülünk, hogy Alexander és Eötvös politikai gondolkodása között mégiscsak van egy fontos különbség.

Míg Eötvös politikai beállítottságát nyugodt szívvel nevezhetjük nem pusztán „konzervatív színezetű”, de kifejezetten konzervatív liberalizmusnak, addig Alexander mintha sokkal inkább a nemzeti liberalizmus szellemi erőterében mozogna. A kettő között a XIX. század második felében jelentős volt a különbség, hiszen a nemzeti liberálisok közjogi értelemben ragaszkodtak az 1848-as alapokhoz és kezdetben a kiegyezés fő ellenzékét alkották. Egyértelműen a liberalizmus baloldali, egyesek a szélsőbaloldali irányvonalához tartoztak. A kiegyezés támogatói, köztük Eötvös is, a polgári demokratikus átalakulást elsősorban nem forradalmi úton elképzelők, és a császári kormányzattal való békés megegyezést sürgetők viszont a korban egyértelműen konzervatívnak minősített liberális irányzathoz tartoztak.¹⁴

Összefoglalva az Alexander politikumhoz fűződő viszonyát fókuszba állító rész lényegét elmondható, hogy véleményem szerint is megállja a helyét Somos Róbert azon megállapítása, mely szerint Alexander, hozzátéve Eötvös is, a modern polgári liberális állami berendezkedés híve. Nem értek egyet viszont Somos azon véleményével, mely Alexander politikai gondolkodását a „konzervatív színezetű” liberalizmus eszmekörébe utalja. Ahogy a fentiekben igyekeztem kimutatni, Alexander politikai világnézeti háttere inkább a nemzeti liberalizmussal mutat rokon vonásokat, míg Eötvös gondolatvilágára vonatkozólag megállja a helyét a konzervatív liberalizmus minősítés.

¹³ GÁNGÓ 2011. 124.

¹⁴ HORVÁTH-TECHET 2012. 95-110.

III. A témához kapcsolódó saját tudományos közlemények

Zóka Péter: Nemzeti szellem és néplélek Alexander Bernát bölcseletében. In: Pro Philosophia Füzetek 52., 2007/4., Veszprém, 65-72.

Zóka Péter: Perecz László: Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”. In: Magyar Tudomány, 2009/12, Budapest, 1553-1558.

Zóka Péter – Nagy Szilvia: Nationaler Geist und Volkseele in der Philosophie von Bernát Alexander. In: Journal of Eurasian Studies Vol.3 / Issue 1. 2011, Hága/Hollandia, 77-87.

Zóka Péter: Egy új társadalom- és kultúraelmélet körvonalai Alexander Bernát történetfilozófiájában. In: Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle 4.évf./1. szám 2011, Pécs, 191-198.

Zóka Péter: Nationalism and „Hungarian National Philosophy” in the work of Bernát Alexander. In: Szamonek Vera (szerk.): X. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Virágmandula Kft., Pécs, 2012, 413-421

Zóka Péter: Robert Zimmermann élete, munkássága és Alexander Bernáttal való kapcsolata. In: Századvég 65., 2012/3., Budapest, 45-59.

Zóka Péter: Benedict Anderson és Alexander Bernát nemzetfogalmainak összehasonlító elemzése. – In: Polyák Petra (szerk.): V. Nemzetközi és XI. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Virágmandula Kft., Pécs, 2013, 457-465.

Zóka Péter: A francia állambölcselet hatásainak megnyilvánulásai Alexander Bernát történetfilozófiájában. Létünk 2014/2. 119-130.

Zóka Péter: A nacionalizmus kialakulásának három elmélete. Ernest Gellner, Anthony D. Smith és Alexander Bernát elméleteinek kritikai elemzése. In: Rab Virág (szerk.): XII. Országos Grastyán-konferencia előadásai. PTE Grastyán Endre Szakkollégium. Pécs. 2014. 309-317.

Hivatkozott művek jegyzéke

ALEXANDER 1903 = ALEXANDER Bernát: Taine Hippolyte emlékezete. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1903.

BRETTER 2004 = BRETTER Zoltán: Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségesezményei. I.

GÁBOR 1986 = GÁBOR Éva: Alexander Bernát. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1986.

GÁNGÓ 2011 = GÁNGÓ Gábor: A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig. Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófiai Szemle* 2011/2. 122-137.

MESTER-PERECZ 2004 = MESTER Béla - PERECZ László (szerk.): Közelítések a magyar filozófia történetéhez - Recepció és kreatív

MÉSZÁROS 2000 = MÉSZÁROS András: A filozófia Magyarországon - A kezdetektől 19. század végéig. Kalligram Kiadó. Pozsony

HORVÁTH-TECHET 2012 = HORVÁTH Csaba - TECHET Péter: Engedtek a negyvennyolcból - A nemzeti liberalizmus eltűnésének

PERECZ 2002 = PERECZ László: Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben. *Mag*

RENAN 1995 = RENAN, Joseph-Ernest: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizm

SMITH 1986 = SMITH, Anthony D.: The Ethnic Origins of Nations. Basil Blackwell. Oxford. 1986.

SOMOS 2005 = SOMOS Róbert: Recepció és kreativitás (recenzió). *Magyar Filozófiai Szemle* 2005/1-2. 293-302.

SZEMERE 1928 = SZEMERE Samu (szerk.): Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez. Neuwald Kiadó. Budapest. 1928.

SZEMERE 1969 = SZEMERE Samu (szerk.): Alexander Bernát: A művészet. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1969.